
Μνήμων

Τόμ. 13 (1991)

**"ΦΑΝΤΑΣΙΑΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ" ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΗ
ΙΔΕΑ. ΜΙΑ ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΗ**

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΑΡΟΥΞΑΚΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.269](https://doi.org/10.12681/mnimon.269)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΑΡΟΥΞΑΚΗΣ Γ. (1991). "ΦΑΝΤΑΣΙΑΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ" ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΗ ΙΔΕΑ. ΜΙΑ ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΗ. *Μνήμων*, 13, 197–214. <https://doi.org/10.12681/mnimon.269>

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΑΡΟΥΞΑΚΗΣ

“ΦΑΝΤΑΣΙΑΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ” ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΗ ΙΔΕΑ ΜΙΑ ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΗ

«Ἡ ἑλληνικὴ πατρίς ἔθαπτε τὴν Αὐτοκρατορίαν». «Ἡ πατρίς δὲν εἶναι συμπλήρωμα τοῦ “πίστις”, ἀλλ’ ἀντίθετον».

Κ. Σ. ΣΟΚΟΛΗΣ, «Αὐτοκρατορία»

Μὲ τὸ μελέτημα αὐτὸ ἐπιχειρεῖται ὁ ἱστορικὸς σχολιασμὸς δύο κειμένων — ἢ, σωστότερα, κάποιων σημείων ἀπὸ δύο κείμενα— ποὺ γράφτηκαν στὶς ἀρχὲς τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα ἀπὸ τὸ θεμελιωτὴ τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας, Νικόλαο Γ. Πολίτη. Πρόκειται γιὰ τὰ ἔργα: «Λόγος ἐντολῆ τοῦ δήμου Ἀθηναίων ρηθεὶς ἐν τῷ Ναῶ τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου τὴν 29 Μαΐου 1908· κατὰ τὸ πάνδημον μνημόσυνον τοῦ Αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου» καὶ «Croyances populaires sur le rétablissement de la Nation Hellénique», ἄρθρο γραμμένο τὸ 1918 στὸ περιοδικὸ *L’Hellenisme Contemporain*. Θὰ ἐπιχειρηθεῖ μιὰ σύντομη ἀνάλυση κάποιων χαρακτηριστικῶν τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνικισμοῦ ἢ, ὀρθότερα, τῆς ἐκδοχῆς τοῦ ἐθνικισμοῦ ποὺ ἀσπάζεται ὁ Πολίτης, γιὰτὴν μὲ τὸν ὄρο μπορεῖ νὰ νοοῦνται πολὺ διαφορετικὲς πραγματικότητες, ὅπως ἐλπίζω νὰ φανεῖ πιὸ κάτω. Ἡ ἐπιλογή τῶν συγκεκριμένων κειμένων νομιμοποιεῖται ἀπὸ τὴν ὕπαρξη ἐνὸς κοινοῦ ἄξονα ποὺ τὰ συνδέει.

Πρὶν προχωρήσουμε εἶναι ἀνάγκη νὰ διευκρινιστοῦν τὰ ὄρια τῶν φιλοδοξιῶν μας: Ἡ ἀπείρα ποὺ ἀκολουθεῖ δὲν φιλοδοξεῖ βεβαίως νὰ εἶναι μιὰ διεξοδικὴ ἀνάλυση τοῦ φαινομένου τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνικισμοῦ —κάτι γιὰ τὸ ὁποῖο εἶναι ἀνεπαρκεῖς τόσο ὁ χῶρος ὅσο καὶ ὁ γράφων. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι δὲν γίνονται οὔτε ἀπλὲς ἀναφορὲς π.χ. στὶς κοινωνικὲς ἀνάγκες στὶς ὁποῖες εἶναι ἀπάντηση ἡ Μεγάλη Ἰδέα καὶ τὰ παρεπόμενά της. Ὅμοίως δὲν θὰ ἐπιχειρηθεῖ —μὲ ἐλλοχεύοντα τὸν κίνδυνο τῆς ὑπεραπλούστευσης— ἡ διεξοδικὴ ἀνάλυση τῶν ἐναλλακτικῶν προτάσεων γιὰ τὸ μέλλον τοῦ Ἑλληνισμοῦ, γιὰ τὶς ὁποῖες θὰ γίνῃ λόγος ὑπαινικτικά, καὶ μόνο στὸ βαθμὸ ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ φωτιστεῖ ἡ διαφορὰ τους ἀπὸ τὴν «ἐπίσημη» ἐθνικιστικὴ πρόταση —αὐτὴ τῆς ἐπέκτασης τῶν ὁρίων τοῦ ἑλλαδικοῦ ἐθνικοῦ κράτους.

Σ’ αὐτὴ τὴν ἐργασία ἐπιχειρεῖται ἀπλῶς ἡ ἀξιοποίηση κάποιων θεωρητικῶν σχημάτων γιὰ μιὰ ἐναργέστερη ἀπόδοση τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴ μεταβυζαντινὴ πανορθόδοξη αὐτοσυνείδηση σ’ αὐτὴν τοῦ ἔθνους καὶ τοῦ ἔθνο-κράτους. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ ἐργασία ποὺ ἀνήκει στὸ χῶρο τῆς Ἱστορίας τῶν Ἰδεῶν,

κάτι πού αυτομάτως προσδιορίζει τὰ ὅριά της, χωρίς μὲ κανένα τρόπο νὰ ὑπονοεῖται πὼς ἐξαντλεῖ τὸ θέμα τὸ ὁποῖο πραγματεύεται ἀκόμα κι ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη τῆς Ἱστορίας τῶν Ἰδεῶν, καθὼς ἀσχολεῖται μὲ μιὰ μόνο πτυχή του. Μιὰ ἀπαραίτητη, τέλος, διευκρίνιση θὰ ἦταν ὅτι κατὰ τὴν περιγραφή τῶν ἐννοιολογικῶν μεταβάσεων, τῶν ἀναχρονισμῶν κλπ. πού χαρακτηρίζουν τὸ φαινόμενο μὲ τὸ ὁποῖο καταπιανόμεστε, δὲν θὰ πρέπει ἐπ' οὐδενὶ νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι «ἐλέγχουμε» τὸν Ν. Πολίτη ἢ ὁποιονδήποτε ἄλλο γιὰ «λογικὰ» σφάλματα κ.τ.δ. Πρόθεσή μας εἶναι ἡ περιγραφή μιᾶς διαδικασίας, ἐνὸς μηχανισμοῦ ἰδεολογικῆς νομιμοποίησης κάποιων ἐθνικῶν αἰτημάτων, καὶ πιστεύουμε ὅτι ὁ ἀναγνώστης θὰ προβεῖ στὶς ἀπαραίτητες συσχετίσεις καὶ θὰ συναγάγει τὴν πολιτικὴ σημασία καὶ λειτουργικότητα τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Πολίτη καὶ τῶν ἄλλων. Ἡ διάθεσή μας δὲν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἐπικριτικὴ —κάτι τέτοιο θὰ ἦταν ἀντι-ιστορικό—, φιλοδοξεῖ ἀπλῶς νὰ εἶναι κριτικὴ.

Ἀρχίζουμε μὲ τὸ δεύτερο, χρονικὰ, κείμενο, τὸ πιὸ σημαντικὸ ἀπὸ τὴν ἄποψη πού μᾶς ἐνδιαφέρει: πιὸ σημαντικὸ γιὰτὶ εἶναι γραμμένο σὲ γαλλόφωνο περιοδικὸ ἀπευθυνόμενο σὲ λόγιο κοινὸ, «εἰς εἰδότας», καὶ γιὰτὶ εἶναι τὸ μόνο, ἀνάμεσα στὰ δύο, πού μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ λαογραφικὴ μελέτη —τὸ ἄλλο εἶναι ἐκλαϊκευτικὴ ὁμιλία. Ἀλλά, μᾶς ἐνδιαφέρει καὶ λόγῳ τῆς χρονολογίας συγγραφῆς καὶ δημοσίευσης: 1918, χρονιὰ κατὰ τὴν ὁποία ἡ Ἑλλάδα, μετὰ ἀπὸ πολλὰ ἐσωτερικὰ περιπέτειες, ἔχει μπεῖ στὸν πόλεμο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀναμένει τὴν πραγμάτωση τῆς Μεγάλης Ἰδέας.

Ὁ Πολίτης ξεκινώντας παρατηρεῖ! πὼς «ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σταθερὰ θεμέλια τῆς ἐθνικῆς συνείδησης βρίσκεται στὴν κοινότητα ἡθῶν καὶ ἐθίμων, πίστεων καὶ παραδόσεων: σὲ μιὰ ὁμοιόμορφη ἀντίληψη τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καί, κυρίως, σὲ μιὰ ἐνιαία ἐκδήλωση συναισθημάτων, προσδοκιῶν καὶ ἐλπίδων». Προχωρώντας, ἀφοῦ παραθέτει ἓνα παράδειγμα, πού ἐξαίρει τὴ σημασία τῶν «ὁμότροπων ἡθῶν» (*moeurs homotropes*), ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων (παραμονὲς μάχης Πλαταιῶν), συνεχίζει: «Τὰ ὁμότροπα ἦθη, [...], χρησιμεύουν ἀπὸ μόνον τους ὡς βάσεις τῆς συνείδησης τῆς ἐθνικῆς ἐνότητας». Σημειώνει ὅτι λαοὶ μὲ «ἐτερότροπα ἦθη» (*moeurs hétéotropes*) μποροῦν νὰ σχηματίσουν πολιτικὴ μονάδα, κράτος, τὸ ὁποῖο ὅμως χαρακτηρίζει «*échafaudage artificiel*» καὶ τοῦ ὁποίου τὴ συνοχὴ καὶ τὴ διάρκεια θεωρεῖ ἐξαρτημένες ἀπὸ τὴν ἀνάγκη πού ἐπέβαλε τὴν πολιτικὴ ἐνότητα ἢ ἀπὸ τὴν τυχὸν ἐπιτευχθεῖσα τελειοποίηση τῆς πολιτικῆς τους ὀργάνωσης. «Ἀντιθέτως», οἱ ὁμοιογενεῖς πληθυσμοί, χωρισμένοι ἀπὸ τίς περιστάσεις, ἔχουν ὡς κυρίαρχο ἰδανικὸ τὴν ἐπαναπροσέγγισή τους καὶ τὸ σχηματισμὸ μιᾶς ἀδιάλυτης πολιτικῆς ἐνότητας».

Τὶς πιὸ πάνω γενικὸλογες διαπιστώσεις ἀκολουθεῖ μιὰ πιὸ συγκεκριμένη παρατήρηση, ἡ ὁποία καὶ ἐξηγεῖ γιὰ ποιὸ λόγο ὁ Πολίτης ἄρχισε αὐτὴ τὴν περι-

1. Ὅπου ὑπάρχει μετάφραση ἀπὸ τὸ γαλλικὸ κείμενο τοῦ Πολίτη ἢ ἀπὸ τὸ ἀγγλικὸ «Imagined Communities» τοῦ B. Anderson εἶναι δική μου.

έθνικῆς συνοχῆς συζήτηση: « Ἡ κοινότητα ἡθῶν καὶ πίστεων ἐκδηλώνεται ἀδιαλείπτως στὴν περίπτωση τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ ἀπὸ τὶς πιὸ μακρινὲς ἐποχές. Ὅπου καὶ ἂν βρίσκονται, ἀπὸ τὴ βόρεια ἀκτὴ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τὴν Καππαδοκία ἕως τὰ Ἴονια Νησιά καὶ ἀπὸ τὴ βόρεια Θράκη καὶ τὴ Μακεδονία ἕως τὴν Κρήτη καὶ ἕως τὴν Κύπρο, οἱ Ἕλληνες ἔχουν ὁμότροπα ἦθη. Ἡ πλειονότητα τῶν πίστεων καὶ τῶν ἐθίμων τοὺς ἔλκουν τὴν καταγωγή τους ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα καὶ διαιώνονται διαμέσου τῶν Μέσων Χρόνων». Ἐπικαλεῖται, ἀκολουθῶς, τὶς λαογραφικὲς ἐρευνες («recherches laographiques») τὶς ὀνομάζει, προβάλλοντας καὶ στὴ γαλλικὴ τὸν ὄρο πὺὸ ὁ ἴδιος ἔπλασε) ξένων ὁμοτέχνων του, τῶν Curt Wachsmuth, Bernhard Schmidt, J. C. Lawson, οἱ ὁποῖες ἐπιβεβαιώνουν αὐτὲς τὶς ὁμοιότητες μέσα στὴ διαχρονία.

Ὡς ἐδῶ τίποτα δὲν εἶναι ἰδιαίτερα ἄξιο σχολιασμοῦ —πέρα ἴσως ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἐπικαλεῖται τὰ συμπεράσματα τῶν δικῶν του λαογραφικῶν μελετῶν, ἴσως ἀπὸ μετριοφροσύνη, ἢ, πιθανότερα, γιὰ νὰ γίνεῖ περισσότερο πειστικὸς ἐπικαλούμενος συμπεράσματα ξένων ἐρευνητῶν. Ἀκολουθεῖ —κατὰ τὰ ἄλλα— τὴ συνήθη γραμμὴ τῆς παρουσίας τῆς ἐνότητας τοῦ ἔθνους στὸ χῶρο² καὶ στὸ χρόνο, μὲ κριτήριον τὴν πολιτισμικὴ ὁμοιότητα, τὰ κοινὰ ἦθη. Ὅμως ὁ ἰδρυτὴς τῆς Λαογραφίας δὲν ἔγραψε αὐτὴ τὴν ἐργασία τὸ 1918 γιὰ νὰ θυμίσει ἀπλῶς κάτι πὺὸ ἐπὶ δεκαετίες διατυμπάνιζαν οἱ συμπατριῶτες του —τοῦ ἰδίου συμπεριλαμβανομένου. Ἄλλοῦ ἐστιάζεται τὸ ἐνδιαφέρον του, ἄλλοῦ θέλει νὰ καταλήξει: «Μία μόνο ἀπὸ τὶς διακριτικὲς ιδιότητες τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ, ἡ κοινότητα προσδοκιῶν καὶ ἐλπίδων ἔχει μεταγενέστερη προέλευση. Γιατὶ οἱ προσδοκίαι καὶ οἱ ἐλπίδες ἐνὸς λαοῦ τροποποιοῦνται παράλληλα καὶ σὲ ἀντιστοιχία μὲ τὴν Ἱστορία του, γεννῶνται καὶ παίρνουν μορφή μετὰ ἀπὸ κάποιον μεγάλο συμβάν, τὸ ὁποῖο συγκλόνισε τὴν ἐθνικὴ ψυχὴ (l'âme nationale). Οἱ κοινὲς προσδοκίαι καὶ ἐλπίδες τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ συμπυκνώνονται σ' αὐτὸ πὺὸ ὀνομάζομε Μεγάλη Ίδέα: ὀλικὴ ἀπελευθέρωση καὶ πολιτικὴ ἀποκατάσταση (rétablissement politique) τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ (peuple hellène). Ἀνακατάληψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἀπόδοση τῆς Ἀγίας Σοφίας στὴν ὀρθόδοξη χριστιανικὴ λατρεία, αὐτὴ εἶναι ἡ κορωνίδα τοῦ ἐλληνικοῦ ιδεώδους. Αὐτὸ τὸ ιδεῶδες, [...], φέρει κατ' ἐξοχὴν (par excellence) τὴ σφραγίδα τῆς νεοελληνικῆς ἐθνικότητας (nationalité néo-hellénique). Στὰ ὄνειρά του γιὰ τὸ μέλλον ὁ λαὸς ἀποκρυσταλλώνει τὶς ἀναμνήσεις ἐνὸς ἐνδόξου παρελθόντος...».

Ἐπανατοποθετεῖ τὸ θέμα σὲ θεωρητικὴ βάζση: «Οἱ ἐθνικὲς προσδοκίαι δείχνουν ὅτι ὁ λαὸς ἔχει συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του ὅτι γνωρίζει τὸ παρελθόν του καὶ τὰ καθήκοντα πὺὸ τὸ παρὸν τοῦ ἐπιβάλλει ἐὰν θέλει νὰ προετοιμάσει γιὰ τὸν ἑαυτό του ἕνα εὐτυχὲς μέλλον. Ὅποιος λαὸς δὲν ἔχει ἐθνικὲς προσδοκίαις

2. Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ἡ γεωγραφικὴ ἔκταση πὺὸ καταλαμβάνει ὁ Ἕλληνομός. Γιὰ τὸ θέμα τῆς ἔκτασης τῶν Ἕλληνικῶν προσδοκιῶν σὲ μιὰ πρωιμότερη περίοδο βλ. Ἐλλη Σκοπετέα, *Τὸ «Πρότυπο Βασίλειο» καὶ ἡ Μεγάλη Ίδέα*, Ἀθήνα 1988, σ. 21-40.

στερείται κάθε χαρακτηριστικοῦ πού τόν διακρίνει ἀπό τοὺς ἄλλους λαοὺς³, τοῦ λείπει ἡ ἀναγκαία συνοχή, γιατί μόνο οἱ ἐθνικές προσδοκίες εἶναι ἱκανές νὰ συσφίξουν τοὺς δεσμοὺς πού ἐνώνουν τὰ στοιχεῖα ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ Ἔθνους». Ἐπανερχόμενος, τώρα, στὰ «καθ' ἡμᾶς» δηλώνει πὼς «Αὐτὲς οἱ προσδοκίες καὶ ἐλπίδες γεννήθηκαν καὶ ἀπέκτησαν ὑπόσταση μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ τὴν πτώση τῆς ἐλληνικῆς Αὐτοκρατορίας». Ἐπαναλαμβάνει ἀρκετὲς φορές πὼς οἱ σχετικοὶ μῦθοι, οἱ προφητεῖες, οἱ παραδόσεις καὶ τὰ τραγούδια, κατὰ τρόπο ἄξιο θαυμασμοῦ, γεννήθηκαν «ἀμέσως μετὰ τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινουπόλεως». Τὶς ἀπαισιόδοξες προφητεῖες γιὰ τὴν ἐπικείμενη πτώση διαδέχθηκαν ἀμέσως οἱ αἰσιόδοξες προφητεῖες, οἱ ὁποῖες διατηρήθηκαν ζωντανές τόσους αἰῶνες « [...] ἀπὸ τὴν ἐλπίδα γιὰ τὸ θρίαμβο τοῦ δικαίου καὶ ἀπὸ τὴν συνείδηση πού εἶχε ὁ Ἑλληνισμὸς γιὰ τὴ δύναμή του».

Παραθέτει στὴ συνέχεια μιὰ μακρὰ σειρά τραγουδιῶν καὶ λαϊκῶν θρύλων, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι γνωστοὶ καὶ ἡ παράθεσή τους ἐδῶ περιττεύει. Θὰ σταθοῦμε μόνο σὲ ἓνα στίχο, πού ἔδωσε καὶ τὸν τίτλο ἐνὸς ὀλόκληρου βιβλίου πού πραγματεύεται τὸ ρόλο τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας στὴν οἰκοδόμηση τῆς νεοελληνικῆς ἰδεολογίας⁴. Πρόκειται γιὰ τὴν παράθεση ἀπὸ τὸν Ν. Πολίτη τοῦ πολὺ γνωστοῦ τραγουδιοῦ πού περιγράφει τὴν τελευταία λειτουργία στὴν Ἁγία Σοφία, ψαλλόντων τοῦ βασιλιᾶ καὶ τοῦ πατριάρχη, ἐν μέσω τῆς ὁποίας ἀκούστηκε θεία φωνὴ ἀπὸ τὸ στόμα ἐνὸς ἀγγέλου, πού τοὺς πληροφοροῦσε πὼς «εἶναι θέλημα Θεοῦ ἡ Πόλη νὰ τουρκέψη». Ὁ Πολίτης παραδίδει, στὸ κείμενό μας τοῦ 1918: «Στὸ ἄκουσμα αὐτῶν τῶν λόγων ἡ Ἁγία Παρθένος συνταράχθηκε καὶ οἱ ἄλλες εἰκόνες δάκρυσαν. Ἄλλὰ ἡ θεία φωνὴ τίς παρηγόρησε ὑποσχόμενη ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολις: "πάλι με χρόνους με καιροὺς θὰ ἦταν ξανά δική μας"»⁵ (avec le temps, avec les années serait de nouveau à nous).

Ὅπως εὐστοχα παρατηρεῖ ὁ Herzfeld, ὁ Ν. Πολίτης στὸ ἔργο του «Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ» (1914) παραθέτει τὸν τελευταῖο στίχο τοῦ ἴδιου τραγουδιοῦ χρησιμοποιώντας τὴν κτητικὴ ἀντωνυμία «δικὰ Σου». Ἀκόμη: «Τουλάχιστον δύο συγκριτικὰ ἀξιόπιστα κείμενα ἀπὸ πρῶιμες συλλογές (Fauriel 1824: σ. 340· Μανοῦσος 1850: σ. 179) ἔχουν τὴ μορφή «δικὰ Σου»⁶. Θὰ προσθέσουμε ὅτι ὁ Γ. Μέγας, μαθητῆς καὶ διάδοχος τοῦ Πολίτη στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, τοῦ ὁποίου δὲν θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἀμφισβητήσει

3. Γιὰ τὴ σημασία τῆς διάκρισης ἐνὸς λαοῦ, τῆς μοναδικότητας, στὸ σύστημα σκέψης τοῦ ἐθνικισμοῦ βλ. Elie Kedourie, *Nationalism*, Λονδίνο 1969, ἰδίως σ. 62-91.

4. Michael Herzfeld, "Ours once more". *Folklore, Ideology and the Making of Modern Greece*, Austin 1982.

5. Αὐτοῦ τοῦ τελευταίου στίχου ἡ μετάφραση ἔδωσε τὸν τίτλο στὸ βιβλίο τοῦ Herzfeld: «de nouveau à nous»: «ours once more».

6. Herzfeld, 1982, ὁ.π., σ. 133.

τὴν ἀφοσίωση στὰ «ἐθνικά» ιδεώδη, παραθέτει τὴν ἐκδοχὴ «δικὰ Σου» (ἀκολουθώντας τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Fauviel) τὸ 1953⁷. Τότε ὅμως, τὸ 1953, εἶχαν ἐκλείψει οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους θὰ μπορούσε νὰ μπεῖ κανεὶς στὸν πειρασμὸ νὰ παραθέσει τὴν ἐκδοχὴ «δικὰ μας»! Ἐπανερχόμεστε στὸ 1918. Ἡ μᾶλλον, πηγαίνουμε πιὸ πίσω, στὸ 1908. Στὸ «Λόγο» ποὺ ἐκφωνεῖ στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου ὁ Πολίτης λέει, ἀναφερόμενος στὸ ἴδιο τραγούδι: «ἄγγελος ἐξ οὐρανοῦ παραμυθεῖ τοὺς ἐν τῇ Ἁγίᾳ Σοφίᾳ, ἐπαγγελλόμενος ὅτι καὶ ἡ μέλλουσα νὰ δουλωθῆ πόλις, καὶ τὰ μέλλοντα νὰ συλληθῶσιν ἱερά

πάλε μὲ χρόνους, μὲ καιρούς,
πάλε δικὰ σας εἶναι».

Ἄν καὶ δὲν υἱοθετεῖ τὴν ἐκδοχὴ «δικὰ μας», ποὺ θὰ δώσει τὸ 1918, τὸ νόημα ποὺ ἐξάγεται εἶναι περίπου τὸ ἴδιο, καὶ ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπὸ αὐτὸ ποὺ ἐξάγεται ἀπὸ τὴν ἐκδοχὴ ποὺ παραδίδει ὁ Fauviel, ὁ Μανουῖσος, ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Πολίτης, τὸ 1914 στὶς «Ἐκλογές»: Ὁ ἄγγελος στὴ μιὰ περίπτωση (ἐκδοχὴ Fauviel) παρηγορεῖ τὴν Παναγία καὶ τῆς ὑπόσχεται «πάλι δικὰ Σου θὰ ἴναι» ἢ «πάλι δικὰ σου εἶναι»⁸, ποὺ σημαίνει ὅτι ὁ ναὸς καὶ τὰ σκεύη του θὰ ξαναποδοθοῦν στὴν Παναγία, στὴ Χριστιανοσύνη, στὴν Ὁρθόδοξη λατρεία. Ὅπως ὅμως τὸ παρουσιάζει στὸ «Λόγο» τοῦ ὁ Πολίτης, ὁ ἄγγελος παραμυθεῖ «τοὺς ἐν τῇ Ἁγίᾳ Σοφίᾳ» καὶ τοὺς ὑπόσχεται ὅτι θὰ ξαναγίνουν «δικὰ τους». Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθοῦν δύο πράγματα. Πρῶτα, πὼς ἡ μετάπλαση ποὺ κάνει ὁ Πολίτης «ἐγκοσμιοποιεῖ» τὴν κυριότητα τῇ Ἁγίας Σοφίας, καὶ ἀπὸ τὴν κυριότητα τῆς Παναγίας καὶ τῶν ἁγίων ποὺ παριστάνονται στὶς εἰκόνες τοῦ ναοῦ, μεταβιβάζει τὴν Ἁγία Σοφία στοὺς «ἐν τῇ Ἁγίᾳ Σοφίᾳ» ἢ μᾶλλον, στοὺς ἀπογόνους αὐτῶν, γιὰτὶ πρόκειται γιὰ κάτι ποὺ θὰ γίνεῖ «πάλε μὲ χρόνους μὲ καιρούς», ὑπονοώντας φυσικὰ τὴν πρόβλεψη —θεία προφητεία ἀπ' ἀρχαγγέλου στόμα— μελλοντικῆς κατάρκτησης τοῦ ναοῦ —καὶ συνεπῶς τῆς Πόλης καὶ ὅσων ἐδαφῶν αὐτὸ συνεπαγόταν— ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες, ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ ἀκροατήριό του.

Ἔστερα, ἀκόμη κι ἂν τὸ τραγούδι ἔλεγε «δικὰ σας» καὶ ἀπευθυνόταν στοὺς «ἐν τῇ Ἁγίᾳ Σοφίᾳ» τὸ 1453, ἔπρεπε νὰ διανυθεῖ μιὰ πολὺ μεγάλη ἀπόσταση καὶ νὰ ἐπέλθουν πολλοὶ μετασχηματισμοὶ γιὰ νὰ ταυτιστεῖ τώρα, τὸ 1908, τὸ πλήρωμα τῆς ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸν καιρὸ τῆς ἀλώσεως μὲ τὸ ἀκροατήριό τοῦ Ν. Πολίτη στὴν Ἀθήνα τοῦ 1908 καὶ νὰ θεωρηθοῦν αὐτὰ τὰ

7. Βλ. Γ. Μέγας, «Ἡ Ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὰ τραγούδια καὶ τὰς παραδόσεις τοῦ λαοῦ», στὸ: *L' Hellenisme Contemporain*, 1453-1953: Ἡ πεντακοσιοστὴ ἐπέτειος ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀναμνηστικὸς τόμος. Ἀθήναι 29 Μαΐου 1953 (σ. 245-255). Σημειώνεται πὼς τόσο τὸ θέμα τοῦ ἄρθρου τοῦ Μέγα, ὅσο καὶ τὸ περιοδικὸ ὅπου δημοσιεύεται, παραπέμπουν σ' ἐκεῖνο τοῦ 1918 τοῦ Πολίτη. Ἐκεῖνο ποὺ ἦταν διαφορετικὸ ἦταν ὁ συχνησιμὸς μὲ τὴ σύγχρονη ἱστορικὴ συγκυρία εἶχε προηγηθεῖ τὸ 1922(!)

8. Βλ. σχολιασμὸ τῆς τελευταίας αὐτῆς ἐκδοχῆς ἀπὸ τὸν Herzfeld, 1982, σ. 133-134.

δύο ανθρώπινα σύνολα ως μέλη τῆς ἴδιας κοινότητας, τῆς ἴδιας «φαντασιακῆς κοινότητας»⁹. Μ' αὐτὴ τὴν ἀπόσταση καί, κυρίως, μὲ τὸν τρόπο κάλυψης αὐτῆς τῆς ἀπόστασης θὰ ἀσχοληθοῦμε στὴ συνέχεια.

Ἐπανερχόμενοι στὸ κείμενο τοῦ 1918 παρατηροῦμε πὼς ὁ συγγραφέας του δὲν ἐπιχειρεῖ καθόλου ν' ἀποδείξει τὴν κοινότητα ἡθῶν καὶ ἐθίμων (τὰ *atmoeurs homotropes*) ἀνάμεσα στὶς διάφορες περιοχές ὅπου τὸ Ἔθνος κατοικεῖ καὶ τὴν κοινότητα αὐτῶν τῶν ἐθίμων μὲ ἐκεῖνα τῆς ἀρχαιότητος. Ἀπλῶς ἀναφέρεται ὑπαινικτικὰ σ' αὐτὴ τὴν κοινότητα ἡθῶν καὶ ἐθίμων καὶ ἐπικαλεῖται γιὰ νὰ τὴν ἐπαληθεύσει —τουλάχιστον σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ δεύτερο σκέλος, τῆς διαχρονίας— τὰ πορίσματα τῶν ξένων λαογράφων. Ἀντίθετα, ὅλη του ἡ προσπάθεια ἐπικεντρώνεται σὲ δύο ἀλληλένδετα ἐγχειρήματα.

Τὸ πρῶτο του ἐγχείρημα εἶναι νὰ πείσει γιὰ τὴ σημασία ποῦ ἔχει ἡ «κοινότητα προσδοκιῶν καὶ ἐλπίδων» (*la communauté d'aspirations et d'espérances*), ὡς παράγων καὶ κριτήριο προσδιορισμοῦ καὶ διαπίστωσης τῆς ὑπαρξῆς κοινῆς ἐθνικῆς συνείδησης ἀνάμεσα σὲ κάποιους πληθυσμούς· προσπαθεῖ δηλαδὴ νὰ θεμελιώσῃ θεωρητικὰ τὴν ὑπαρξὴ κοινῶν προσδοκιῶν ὡς ἔνδειξη καὶ κριτήριο ὑπαρξῆς κοινῆς ἐθνικῆς συνείδησης. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ὑπογραμμιστεῖ ὅτι ἡ ὑπαρξὴ κοινῆς ἐθνικῆς συνείδησης —ἂν ἀποδεικνυόταν, πράγμα πού, ὅπως θὰ δοῦμε θ' ἀποτελέσει τὸ δεύτερο ἐγχείρημα τοῦ Πολίτη—, ἡ ἐθελοντικὴ δηλαδὴ ταύτιση τῶν πληθυσμῶν, γιὰ τοὺς ὁποίους γίνεται λόγος, μὲ τὸ ἐλληνικὸ ἔθνος, μὲ τὴν ἐλληνικὴ «φαντασιακὴ κοινότητα», ἦταν τὸ μόνο, οὐσιαστικὰ, ἐπιχείρημα ποῦ μπορούσε νὰ ἐπικαλεστεῖ ὁ ἐλληνικὸς «ἀλυτρωτικὸς» ἐθνικισμὸς γιὰ νὰ νομιμοποιήσῃ τὴν ἐκ μέρους του —καὶ γιὰ λογαριασμὸ τοῦ ἐλλαδικοῦ βασιλείου— διεκδίκηση τῶν «ἀλυτρώτων», σὲ περιοχές ὅπως π.χ. ἡ Μακεδονία ἢ ἡ Καππαδοκία, ὅπου ὡς κριτήριο καὶ ἐπιχείρημα —εὐνοϊκὸ γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ὑπόθεση— δὲν θὰ μπορούσε νὰ προβληθεῖ οὔτε ἡ γλώσσα, ποῦ δὲν ἦταν ἐλληνικὴ γιὰ πάρα πολλοὺς ἀπὸ τοὺς πληθυσμούς ποῦ ὁ ἐλληνικὸς ἐθνικισμὸς διεκδικούσε γιὰ λογαριασμὸ τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους καὶ συνεπῶς τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, οὔτε ὁποιαδήποτε ἐπίκληση ἐλληνικῆς καταγωγῆς, ποῦ δὲν μπορούσε νὰ ἀποδειχθεῖ¹⁰.

Τὸ δεύτερο ἐγχείρημα τοῦ Πολίτη εἶναι —ἀφοῦ θὰ ἔχει ἀναδείξει τὴν ὑπαρξὴ «κοινῶν προσδοκιῶν καὶ ἐλπίδων» σὲ κατ' ἐξοχὴν κριτήριο ὑπαρξῆς ἐθνικῆς συνείδησης καὶ ταύτισης μὲ τὸ ἔθνος¹¹— νὰ ἀποδείξει τὴν ὑπαρξὴ αὐτῆς τῆς

9. Ὁ ὅρος «φαντασιακὴς κοινότητες» χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν ἀπόδοση στὰ ἐλληνικά τοῦ ὅρου «*imagined communities*» τὸν ὁποῖο εἰσήγαγε στὸ λεξιλόγιο τῶν μελετῶν τῶν φαινομένων τοῦ ἐθνικισμοῦ ὁ Benedict Anderson στὸ βιβλίο του *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Λονδίνο 1983.

10. Βλ. σχετικὰ R. M. Kitromilides, «'Imagined Communities' and the Origins of the National Question in the Balkans», στὸ *European History Quarterly*, τ. 19, ἀρ. 2, Ἄπρ. 1989, σ. 149-192, ἰδ. σ. 169.

11. Τὸ λέει ἄλλωστε ξεκάθαρα· θυμίζω: «Un des fondements le plus solides de la conscience

κοινοτήτας προσδοκιῶν και ἐλπίδων στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, στὸ Ἑλληνικό Ἔθνος (ὅπως εἶδαμε ὅτι τὸ ὀρίζει «ἀπὸ τὴ βόρεια παραλία τῆς Μ. Ἀσίας [...] μέχρι τὴν Κρήτη και τὴν Κύπρο»), και μάλιστα, τὴν ἀδιάκοπη ὑπαρξή της στὴ διάρκεια πέντε σχεδὸν αἰῶνων, ἤδη ἀπὸ τὴν ἐπομένη τῆς Ἀλώσης. Οἱ κοινὲς αὐτὲς προσδοκίαις και ἐλπίδες ποὺ ἐμπνέουν και συνέχουν τὸ «Ἑλληνικό Ἔθνος» ἐδῶ και πέντε αἰῶνες, δηλώνει ὁ Πολίτης, συγκεφαλαιώνονται σ' αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε Μεγάλη Ίδέα¹².

Σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴ συλλογιστικὴ ὅλοι αὐτοὶ οἱ πληθυσμοί, οἱ Χριστιανοὶ Ὁρθόδοξοι τῶν περιοχῶν ποὺ περιλαμβάνονται στὸ Ἔθνος ὅπως τὸ ὅρισε ὁ συγγραφέας (ἄλλοι ἑλληνόφωνοι και ἄλλοι τουρκόφωνοι, σλαβόφωνοι, βλαχόφωνοι, ἀλβανόφωνοι) ἤδη ἀπὸ τὴν ἐπομένη τῆς Ἀλώσεως ἔτρεφαν «κοινὲς προσδοκίαις και ἐλπίδες» γιὰ τὴν ἀνακατάληψη τῆς Πόλης και τὴν «πολιτικὴ τους ἀποκατάσταση», ἄρα εἶχαν και τώρα, τὸ 1918, ἀλλὰ και στὴ διάρκεια ὅλων αὐτῶν τῶν αἰῶνων κοινὴ —ἐλληνική— ἐθνικὴ συνείδηση, συνεπῶς ἀνῆκαν στὸ Ἑλληνικό Ἔθνος, και συνακόλουθα ἔπρεπε νὰ ἐνσωματωθοῦν στὸ ἑλληνικό βασίλειο· ἄλλωστε αὐτὸ ὀνειρεύονται ἐπὶ πέντε αἰῶνες, ὅπως δείχνουν τόσοι χρησιμοὶ και προφητεῖες —ἢ τουλάχιστον ἔτσι ἐρμηνεύονται αὐτὲς οἱ προφητεῖες ἀπὸ τὴ μεγαλοϊδεατικὴ ὀπτική.

Τί κάνει λοιπὸν ἐδῶ ὁ Ν. Πολίτης; Ἐμφανίζει τὴ Μεγάλη Ίδέα, ὅπως τὴν ἐννοοῦσε ὁ ἴδιος και ὅσοι συμφωνοῦσαν μαζί του —και ἦταν οἱ πιὸ πολλοὶ— και ὅπως ἐπιχειροῦσε τὸ ἐλλαδικὸ βασίλειο νὰ τὴν πραγματώσει μπαίνοντας στὸν πόλεμο τὸ 1917, τὴ Μεγάλη Ίδέα τῆς ἐνσωμάτωσης ὅλων τῶν περιοχῶν ὅπου κατοικοῦσαν μέλη τοῦ «Ἑλληνικοῦ Ἔθνους»¹³ στὸ ἐνιαῖο ἑλληνικό «ἐθνικὸ κράτος» ποὺ ὀνειρευόταν νὰ ταυτίσει τὸ ἔθνος μὲ τὸ κράτος¹⁴, ὡς κοινὸ ἰδανικό, κοινὴ «προσδοκία και ἐλπίδα» ὀλόκληρου τοῦ «Ἑλληνικοῦ Ἔθνους» ἤδη ἀπὸ τὸ 1453: ταυτίζει δηλαδὴ τίς μεταφυσικὲς, μεσσιανικὲς προσδοκίαις τῆς Μεταβυζαντινῆς Ὁρθοδοξίας —τοῦ Γένους τῶν Ρωμαίων, τοῦ «μεσσιανικοῦ Βυζαντινισμοῦ»¹⁵—, μὲ τίς ἐγκοσμιοποιημέναις ἐπιδιώξεις τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλυτρωτι-

nationale réside dans..... et, surtout, dans une manifestation identique de sentiments, d'aspirations et d'espérances». Βλ. ἀρχὴ τοῦ κειμένου, Πολίτης 1918, σ. 151.

12. Πολίτης 1918, σ. 152.

13. Πβ. μιὰ —ἀνάμεσα σὲ ἑκατοντάδες— διατύπωση τοῦ νοήματος ποὺ εἶχε αὐτὴ ἡ Ίδέα γιὰ τοὺς ἐλλαδικούς, τοὺς ἀλυτρωτιστές, αὐτοὺς ποὺ συμφωνοῦσαν σὲ γενικὲς γραμμὲς (οἱ διαφωνίες στὴ μεθόδευση και τὴν τακτικὴ δὲν ἔχουν σημασία σὲ σχέση μ' αὐτὸ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ) σὲ αὐτὸ ποὺ πρεσβεύει και ὁ Πολίτης, δοσμένη ἀπὸ τὸ Χαρίλαο Τρικούπη τὸ 1876: «Ἐθνικὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ ἰδέα εἶνε ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς ἑλληνικῆς χώρας και ὁ καταρτισμὸς ἐνιαίου ἑλληνικοῦ κράτους περιλαμβάνοντος ἅπαν τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος (...). Οὐδεμίαν θὰ εἶχεν ἔνοιαν ἡ ἀνίδρυσις βασιλείου, οἷα ἡ νῦν Ἑλλάς, ἂν δὲν ἐθεωρεῖτο αὕτη πυρὴν και πρόδρομος τῆς ἐν τῷ πληρώματι τοῦ χρόνου συμπήξεως ἅπαντος τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐν κράτει ἐλευθέρῳ». Ἐπὶ: Ἐλλη Σχοπετέα, 1988, σ. 270.

14. Πβ. Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Λονδίνο 1986, σ. 139.

15. Κατὰ τὸν Cyril Mango, «Byzantinism and Romantic Hellenism», *Journal of the Warburg and*

κοῦ ἐθνικισμοῦ καὶ προβάλλει βέβαια τὴν ἀναλυτικὴ κατηγορία τῆς «ἐθνικῆς συνείδησης» σὲ μιὰ ἐποχὴ ποῦ δὲν ὑπῆρχε οὔτε στὸν ἐλληνικὸ χῶρο οὔτε πουθενὰ ἄλλοῦ· καὶ μάλιστα τὴν ἀποδίδει στὶς λαϊκὲς μάζες, γιὰ τὶς ὁποῖες πιστεύουμε ὅτι δὲν ἀπόκτησαν τέτοια «ἐθνικὴ» συνείδηση πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821¹⁶. Θὰ ἐπιμείνουμε στὴν ἀνάλυση αὐτοῦ τοῦ ἀναχρονισμοῦ, ὄχι βέβαια γιὰτὶ εἶναι πρωτότυπος ἢ μοναδικός, ἀλλὰ γιὰτὶ ἡ ἀνάλυση αὐτὴ εἶναι πολὺ βασικὴ γιὰ τὴν κατανόηση ὄχι μόνον τῶν συγκεκριμένων κειμένων ποῦ σχολιάζουμε, ἀλλὰ εὐρύτερα τοῦ δρόμου μέσα ἀπὸ τὸν ὁποῖο αὐτονομιμοποιεῖται μιὰ ὁλόκληρη ἐκδοχὴ — ἡ ἐπικρατέστερη — τοῦ ἐλληνικοῦ ἐθνικισμοῦ (ἡ ὁποία ἄς ὀνομαστεῖ «ἀλυτρωτικὸς ἐθνικισμὸς» γιὰ νὰ διακρίνεται ἀπὸ ἐναλλακτικὲς ἐκδοχὲς γιὰ τὶς ὁποῖες θὰ γίνεῖ λόγος πιὸ κάτω). Σημαντικὴ γιὰ μιὰ τέτοια ἀνάλυση εἶναι ἡ ἔννοια τῆς («imagined community») (φαντασιακῆς κοινότητος), τὴν ὁποία εἰσήγαγε στὴ μελέτη τοῦ φαινομένου τοῦ ἐθνικισμοῦ ὁ Benedict Anderson μὲ τὸ ὁμότιτλο βιβλίον του τοῦ 1983. Ὁ Anderson ὀρίζει τὸ ἔθνος ὡς «μιὰ φαντασιακὴ πολιτικὴ κοινότης», ἡ ὁποία συλλαμβάνεται φαντασιακὰ ὡς ἐγγενῶς περιορισμένη καὶ κυρίαρχη («imagined as both inherently limited and sovereign»). Διευκρινίζοντας τοὺς ὅρους ἐξηγεῖ πῶς τὸ ἔθνος εἶναι μιὰ κοινότητα «φαντασιακὴ» (imagined) γιὰτὶ τὰ μέλη του δὲν γνωρίζουν τοὺς περισσότερους ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους μὲ τοὺς ὁποίους συναποτελοῦν τὸ ἔθνος, δὲν πρόκειται ποτε νὰ τοὺς συναντήσουν, οὔτε ν' ἀκούσουν γι' αὐτοὺς «κι ὅμως στὸ μυαλὸ καθενὸς ἀπ' αὐτοὺς ὑπάρχει ἡ εἰκόνα τῆς κοινότητάς τους». Ὅμως, δὲν εἶναι μόνον τὸ ἔθνος («imagined community»): Ὁ Anderson σχολιάζοντας τὴν παρατήρηση τοῦ Ernest Gellner ὅτι «ὁ Ἐθνικισμὸς δὲν εἶναι ἡ ἀφύπνιση τῶν ἐθνῶν στὴν αὐτοσυνείδηση: ἐφευρίσκει («it invents») ἔθνη ἐκεῖ ποῦ δὲν ὑπάρχουν», παρατηρεῖ πῶς ἡ παραπάνω διατύπωση χωλαίνει κατὰ τὸ ὅτι, στὴν προσπάθειά του νὰ δείξει πόσο ἀπέχουν ἀπὸ τὴν «ἀλήθεια» οἱ ἰσχυρισμοὶ τοῦ ἐθνικισμοῦ, ὁ Gellner ταυτίζει τὴν ἔννοια «ἐφεύρεση» (invention) μὲ τὶς ἔννοιες «χάλκευση» (fabrication) καὶ «ἀνακρίβεια» (falsity), καὶ ὄχι μὲ τὶς ἔννοιες «φαντασιακὴ σύλληψη» (imagining) καὶ «δημιουργία» (creation). Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, σύμφωνα μὲ τὸν Anderson, ὁ Gellner ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ὑπάρχουν «ἀληθινὲς» κοινότητες ποῦ μποροῦν νὰ ἀντιπαρατεθοῦν πρὸς τὰ ἔθνη. Ὁ συγγραφέας

Courtauld Institutes, 28, 1956, [σελ. 29-43].

16. Παρατίθεται ἐδῶ — ὄχι σὰν ἀπόδειξη τῶν γραφομένων, κάτι ποῦ δὲν εἶναι στὸ θέμα μας καὶ ποῦ ἄλλωστε ἔχει γίνεῖ ἀντικείμενο εὐρείας συζήτησης, ἀλλὰ σὰν μιὰ χαρακτηριστικὴ ἔνδειξη — μιὰ παρατήρηση τοῦ Dennis Skiotis: «It is by no means fortuitous that in his *Memoirs*, *Makriyanis* uses the word *Romioi* to describe the Greeks of the pre-revolutionary era but abandons it in favor of *Hellenes* as soon as he starts narrating the events of the war of Independence. This uneducated but shrewd guerilla fighter has sensed the beginning of the gradual transformation of a millenarian movement into a modern revolutionary one which would substitute nationalism for religion as its vital rallying point. Dennis Skiotis, «The Nature of the Modern Greek nation: The Romaic Strand», στὸν τόμο «*The Past*» in *Medieval and Modern Greek Culture*, Speros Vryonis, ἐκδ., σ. 155-162.

των «Imagined Communities» αντιλέγει ότι στην πραγματικότητα όλες οι κοινότητες που είναι ευρύτερες από τα πρωτόγονα χωριά της καθημερινής προσωπικής έπαφής των μελών τους είναι «φαντασιακές». Κατά τον Anderson οι κοινότητες πρέπει να διακρίνονται όχι ανάλογα με την ανακρίβεια ή γνησιότητά τους, αλλά από τον τρόπο με τον οποίο συλλαμβάνονται φαντασιακά (aby the style in which they are imagined)¹⁷.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, τόσο το Έλληνικό Έθνος, όπως το αντιλαμβάνεται ο αλυτρωτικός εθνικισμός, όσο και η οικουμενική κοινότητα της Ανατολικής Όρθόδοξης Έκκλησίας, πρέπει να αντιμετωπισθούν ως «φαντασιακές κοινότητες». Πρόκειται όμως για «φαντασιακές κοινότητες» που, όχι μόνο δεν ταυτίζονται και είναι διαφορετικές, αλλά και συλλαμβάνονται φαντασιακά κατά τελείως διαφορετικό τρόπο, υπό τελείως διαφορετικά πρίσματα (Είπαμε: «Communities are to be distinguished, [...], by the style in which they are imagined»). ἀνήκουν σε διαφορετικές σφαίρες. Τόσο η «φαντασιακή κοινότητα» της Όρθοδοξίας, όσο και αυτή της θεοκρατικής Βυζαντινής Αύτοκρατορίας, που εν πολλοίς ταυτίζονται, συλλαμβάνονται υπό τελείως διαφορετικούς όρους απ' ό,τι η αντίστοιχη εθνική έλληνική «φαντασιακή κοινότητα» και η συναίσθηση που έχουν τα μέλη τους, ή συνείδηση του (συν-)ἀνήκειν σ' αυτή την κοινότητα του Γένους των Ρωμαίων είναι τελείως διαφορετική κατηγορία από αυτή της εθνικής συνείδησης· κι αυτό δεν αλλάζει καθόλου αν δεχθούμε¹⁸ την ύπαρξη εντός αυτής της κοινότητας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Όρθοδοξίας μιὰ σαφώς διακεκριμένης έλληνικής εθνότητας (ethnie). Ο Πολίτης κάνει ό,τι και πολλοί άλλοι πριν απ' αυτόν, ταυτίζει τις δύο «φαντασιακές κοινότητες» υποπίπτοντας σ' έναν αναχρονισμό πολύ βολικό για τή νομιμοποίηση των έλληνικών έπιδιώξεων¹⁹.

Πιο συγκεκριμένα στην περίπτωση μας: Οί «croyances populaires» που παραθέτει ο Πολίτης δεν ήταν «sur le rétablissement de la Nation Hellénique» όπως τις παρουσιάζει. Ήταν μεσσιανικές προσδοκίες για τήν άποκατάσταση της θεοκρατικής χριστιανικής αύτοκρατορίας, ήταν έκδηλώσεις του «Βυζαντινού μεσσιανισμού», «Βυζαντινισμός χωρίς τήν Αύτοκρατορία, αλλά κατά τὰ άλλα λίγο διαφέρει. Στηρίζεται στην πίστη πώς, όπου νά 'ναι θά αναστηθεί ο μαρμαρωμένος βασιλιάς και θά διώξει τον Τουρκο στην Κόκκινη Μηλιά.

17. B. Anderson, 1983, σ. 15. Βλ. στη συνέχεια τὰ δύο παραδείγματα που δίνει για νὰ εξηγήσει τὰ πιο πάνω.

18. Βλ. Speros Yryonis, «Recent Scholarship on Continuity and Discontinuity of Culture», στον τόμο *The "Past" in Medieval and Modern Greek Culture*, σ. 225, σημ. 25.

19. Βλ. P. M. Kitromilides, σ. 177-185 (κεφ. «Orthodoxy and Nationalism») για τήν άσυμπληρωτότητα και τὸ άσυμβίβαστο ανάμεσα σε Όρθοδοξία και Έθνικισμό, όπου και υπογραμμίζεται πώς η σύγχυση-συγχώνευση των δύο "imagined communities" στις συνειδήσεις είναι ένα φαινόμενο πολύ πιο πρόσφατο απ' ό,τι πιστεύεται συνήθως.

Ἔστερα ἀπ' αὐτὸ θὰ ἔρθει καὶ τὸ τέλος τοῦ κόσμου»²⁰. Τὸ μόνο ποὺ ἀποδεικνύουν — γιὰ μᾶς — ὅλες αὐτὲς οἱ προφητεῖες, οἱ πίστεις καὶ τὰ τραγούδια εἶναι ἡ κοινότητα προσδοκιῶν καὶ ἐλπίδων» καὶ συνεπῶς — σύμφωνα μὲ τὴ θεωρητικὴ ἀπόφανση τοῦ Πολίτη ποὺ ἀναλύθηκε παραπάνω — συνείδηση τοῦ (συν-)ἀνηκεῖν, προσκόλλησι, στὴν «φαντασιακὴ κοινότητα» τῆς μεταβυζαντινῆς Ὀρθόδοξιας. Καὶ αὐτό, ὅπως εἶπαμε, εἶναι κάτι πολὺ διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ «ἐθνικὴ συνείδηση» ποὺ ὁ Πολίτης ἀποδίδει σὲ ὅλους τοὺς «Ρωμιούς»²¹ ἤδη ἀπὸ τὸ 1453.

Ὅμως θὰ ἦταν ἐλλιπὴς διατύπωση νὰ ποῦμε μόνο ὅτι ὁ Πολίτης ταυτίζει ἀπλῶς τὶς δύο «φαντασιακὲς κοινότητες», ὅτι τὶς συγχέει. Αὐτὸ ποὺ κάνει εἶναι ὅτι προσπαθεῖ μὲ μιὰ «συγκρητικὴ» ἀντιμετώπιση νὰ οἰκειοποιηθεῖ γιὰ λογαριασμὸ τῆς δικῆς του, τῆς ἐθνικῆς κοινότητας, ὅσα στοιχεῖα θὰ μπορούσε νὰ πάρει ἀπὸ τὸ συμβολικὸ ἐξοπλισμὸ τῆς ἄλλης, τῆς Ὀρθόδοξης-Βυζαντινῆς, ποὺ θὰ νομιμοποιούσαν τὶς προσδοκίες τῆς πρώτης, ἀποστραγγίζοντας ὅμως παράλληλα τὴ δευτέρη — τὴ Βυζαντινορθόδοξη — ἀπὸ ὅλα ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα τῆς ποὺ θὰ ἦταν ἀσυμβίβαστα μὲ τὰ ἐγκόσμια καὶ ἐθνικὰ-κρατιστικὰ («ἐθνοκρατικὰ») θὰ ἦταν ἴσως ὁ εὐστοχότερος ὄρος) ἰδεώδη τῆς ἐθνικῆς κοινότητας στὴν ἐλλαδικὴ-ἀλύτρωτικὴ ἐκδοχὴ τῆς.

Ἡ παραπάνω διάσταση θὰ γίνεи σαφέστερη μὲ τὴν παράθεση ὀρισμένων χαρακτηριστικῶν ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὸ «Λόγο» τοῦ 1908. Μιλώντας γιὰ τὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία ὁ Πολίτης λέει: «τὸ περίλαμπρον οἰκοδόμημα τῆς μεσαιωνικῆς βασιλείας ἡμῶν κατέρρευσε ὑπὸ τὰ ἀλλεπάλληλα πλήγματα παντοδαπῶν πολεμίων». Τὸ Βυζάντιο λοιπόν, ὁ ἀποδιοπομπαῖος τράγος τοῦ Ι. Ρ. Νερουλοῦ, τοῦ Π. Καλλιγᾶ καὶ τόσων ἄλλων, τὸ Βυζάντιο, ποὺ γιὰ τὶς ἱστορικὲς ἐργασίες τῶν πρώτων χρόνων τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου ἦταν ἡ Αὐτοκρατορία ποὺ εἶχε ὑποδουλώσει στὸ σκοτάδι τῆς τὸ «Ἑλληνικὸ Ἔθνος» καὶ ἐτοποθετεῖτο δίπλα-δίπλα μὲ τὴν Ὀθωμανικὴ στὸν κατάλογο τῶν κατακτητῶν ποὺ ὑποδούλωσαν τὸ «Ἔθνος», ἔχει ἐνσωματωθεῖ ἔχει ἐνσωματωθεῖ ἀπὸ πολὺ παλιότερα βέβαια, χάριι στοὺς Ζαμπέλιο καὶ Παπαρρηγόπουλο, μὲ τὸν περίφημο ἐκεῖνο συγκρητισμὸ ποὺ ἀποδίδεται παραστατικὰ ἀπὸ τὸν ὄρο «Ἑλληνοχριστιανικὸς» ποὺ ἔπλασε ὁ Ζαμπέλιος τὸ 1852. Ὅμως τὸ Βυζάντιο ποὺ ἐνσωματώνεται εἶναι αὐτὸ ποὺ ἔχει περάσει ἀπὸ τὸ φίλτρο τοῦ ἐλληνικοῦ ἐθνικισμοῦ, τῆς ἐκδοχῆς τοῦ Πολίτη. Ἡ πολυεθνικὴ Αὐτοκρατορία τῶν Ἀρμε-

20. Πρόκειται γιὰ ἀπόψεις ποὺ διατυπώνει ὁ Cyril Mango στὸ «Byzantinism and Romantic Hellenism», ὁ.π., ἀποδομένες ἐδῶ ἀπὸ τὴν Ἄλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Λογογραφικὰ Μελετήματα*, Ἀθήνα 1975, σ. 231.

21. Πβ. τὸ ἄρθρο τοῦ Ν. Γ. Πολίτη «Ἑλληνες ἢ Ρωμιοί» — δημοσιευμένο στὴν ἐφημερίδα Ἄγων, Ἀθήνα 1901 — γιὰ μιὰ στάση ἀνάλογη μὲ αὐτὴ ποὺ ἐκδηλώνεται στὰ δύο κείμενα ποὺ μελετοῦμε.

νίων, Ἰσαύρων, Ἰσπανῶν κ.ἄ. αὐτοκρατόρων ἐνσωματώνεται ὡς «μεσαιωνική βασιλεία ἡμῶν».

Πιο κάτω: «Τελῶν μνημόσυνον ἀμφιετηρίδα τῆς ἐπετείου τοῦ θανάτου τοῦ τελευταίου αὐτοκράτορος καὶ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ δῆμος Ἀθηναίων δεικνύει, ὅτι αἱ νέαι Ἀθῆναι συγκεντροῦσιν ἐν αὐταῖς τὰς ἀναμνήσεις καὶ τὰς ἐλπίδας, τὰς ὑποχρεώσεις καὶ τοὺς πόθους σύμπαντος τοῦ Πανελληνίου. Ἐδῶ, ὅπου τὸ πάλαι ἦτο ἰδρυμένον ἱερὸν τοῦ Κόδρου, τοῦ βασιλέως τοῦ προσενεγκόντος ἑαυτὸν θυμὰ ὑπὲρ τῆς πόλεως αὐτοῦ, θέλει ὁ δῆμος νὰ καθιδρύσει βωμόν, ἐφ' οὗ ἡ Ἑλλάς ὅλη τὴν ἡμέραν, καθ' ἣν ἔπεσεν ὁ Κωνσταντῖνος, θὰ καταλείβῃ δάκρυα εὐγνώμονος συμπαθείας πρὸς τοὺς καθηγεμόνας τῶν ὑπὲρ τοῦ ἔθνους θυσιῶν». «Τὴν ἡμέραν ταύτην οἱ ἔθνικοι πόθοι θὰ ἐνώνωσιν ἐπὶ τὸ αὐτὸ ὅ,τι ἔπλασεν ὑπέροχον ὁ ἀρχαῖος καὶ ὁ μεσαιωνικός Ἑλληνισμός: τὸν Περικλέα, ὡς τὸν ὕψιστον δημιουργὸν τοῦ μεγαλείου τῶν Ἀθηναίων καὶ τὸν Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον, ὡς τὸν μάρτυρα καὶ τελευταῖον ἀντιπρόσωπον τοῦ Βυζαντίου [...] τὸν Παρθενῶνα, ὡς τὸν τελειότατον καὶ ἄφθιστον τύπον τοῦ ιδεώδους καλοῦ, καὶ τὴν Ἀγίαν Σοφίαν, ὡς τὸ πάγκαλον αἰσθητὸν σύμβολον τοῦ ὀρθοδόξου χριστιανικοῦ Ἑλληνισμοῦ». «Ἀθῆναι καὶ Κωνσταντινούπολις συμβολίζουσι τὸ αἰωνόβιον τοῦ Ἑλληνισμοῦ...». «Τὸν ὕμνον τοῦτον δὲν ἀναμέλπουσι τὰ χεῖλη ποιητῶν, ἀλλ' ἐξαγγέλλουσι αἱ καρδίαι τῶν Ἑλλήνων πάντων, ὅταν πάλλωνται ὑπὸ τῶν αὐτῶν παλμῶν, ὅταν τὰς ἀδελφώνωσι τὰ αὐτὰ συναισθήματα». «...αὐτὴ ἡ σύνοδος ὑμῶν, ... ἡ σύνοδος, ἧς νοερώς μετέχωσιν οἱ ἀπανταχοῦ Ἕλληνες, οἱ τε ἐν τῇ ἀλυτρώτῳ καὶ οἱ ἐν τῇ διασπορᾷ». «Μνημόσυνον ἔθνικῆς συμφορᾶς μαρτυρεῖ... τὴν συνείδησιν τῆς ἔθνικῆς ἀλληλεγγύης, ἀφοῦ οὔτε τοῦ χρόνου ἢ μακρὰ πρόοδος, οὔτε τῆς τύχης αἱ μεταστροφαὶ ἴσχυσαν ν' ἀπαμβλύνωσι τὴν ὀδύνην καὶ νὰ ἐπουλώσωσι τὰς πληγὰς».

Ἡ πρώτη παρατήρηση πού ἔχει κανεὶς νὰ κάνει σὲ ἕνα πρῶτο ἐπίπεδο ἀνάγνωστος τῶν παραπάνω χωρίων, εἶναι νὰ θυμηθεῖ τὴν παρατήρηση τοῦ Herzfeld: «Nationalist history is not ahistorical because it is wrong (as in Toynbee 1922:128), but because, like myth, it suppresses time»²². Κόδρος, Περικλῆς, Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος δίνονται στὴν ἴδια σειρά: ἡ Ἀγία Σοφία καὶ ὁ Παρθενῶν τοποθετοῦνται δίπλα-δίπλα. Καὶ ὅλοι οἱ Ἕλληνες, ὅπου κι ἂν κατοικοῦν, μεταφέρονται νοερώς νὰ παρακολουθοῦν τὸ μνημόσυνο: πρόκειται γιὰ μιὰ διατύπωση πού θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς ἡ πεμπτουσία αὐτοῦ πού ἐννοοῦμε ὡς «φαντασιακὴ κοινότητα».

Ὅμως πέρα ἀπὸ τὴ διαπίστωση τῆς προβολῆς μιᾶς —κοινοτοπῆς ἄλλωστε— «φαντασιακῆς» ἐνότητος στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο, ὑπάρχει χῶρος καὶ γιὰ ὀρισμένες πιὸ ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις σὲ ἕνα δεῦτερο ἐπίπεδο ἀνάγνωστος. Ἔτσι, πουθενὰ στὰ δύο κείμενα δὲν γίνεται ὁ παραμικρὸς λόγος γιὰ τὸν κλῆρο,

22. M. Herzfeld, *Anthropology Through the Looking-Glass*, Cambridge University Press, 1987, σ. 82.

για τὸ ρόλο του στὴν ἡγεσία τοῦ ποιμνίου κ.τ.δ. Ἀπουσιάζει καὶ ἡ παραμικρὴ ἀναφορὰ στὸν κοινὸ τύπο ποὺ δημιούργησε ἡ ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία διατυμπανίζοντας τὸ ρόλο τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ κλήρου στὴ διάσωση τῆς «ἐθνικῆς» ἰδιαιτερότητας καὶ ταυτότητας τοῦ ποιμνίου. Ὁ Πολίτης ἀποδίδει τὴ διατήρηση τοῦ «ἐθνικοῦ» φρονήματος στὴν προσδοκία τῆς «ἀποκατάστασης», στὴ «Μεγάλῃ Ἰδέᾳ», ὅπως εἶδαμε ὅτι ἀποκαλεῖ τὶς μεσσιανικὲς προφητεῖες: «Ἡ ἐλπίς ἐκείνη ὑπῆρξεν ὁμοίως ὁ φανός, ὁ φωτίζων τὰς τρίβους τῶν δεδουλωμένων ἐν ταῖς πικραῖς ἡμέραις». Πουθενὰ κλῆρος, κρυφὰ σχολειά, ἱεράρχες στὴν ἡγεσία τοῦ «Γένους».

Ἡ ἄλλη μας παρατήρηση παίρνει ἀφορμὴ ἀπὸ τὴν πρόταση: «Τελῶν μνημόσυνον, ..., ὁ δῆμος Ἀθηναίων, ..., ὅτι αἱ νέαι Ἀθηναίαι...». Ὁ ὁμιλητὴς μπορεῖ νὰ συμπαρατάσσει καὶ νὰ παντρεῖ ἀνώδυνα τὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Πόλη, ὅμως δείχνει σαφῶς ὅτι ἔχει κάνει τὴν ἐπιλογή του ἀνάμεσα στὰ δυὸ —προβαλλόμενα ὡς— «ἐθνικὰ κέντρα»²³ τοῦ Ἑλληνισμοῦ: «Αἱ Ἀθηναίαι εἶναι τὸ ἐθνικὸ κέντρο, σ' αὐτὲς πέφτουν οἱ ἐλπίδες καὶ αὐτὲς θὰ ἐκπληρώσουν τοὺς πόθους ἡγούμενες τοῦ ἀγῶνα γιὰ τὴν πολιτικὴ ἐνοποίηση τοῦ ἔθνους (Ἔτσι, ἡ συντονισμένη —ἀπὸ ἰδιῶτες, καθηγητὲς Πανεπιστημίου κ.ἄ., ἀπὸ ἀνθρώπους ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Ν. Πολίτης— καὶ τελικὰ ἐπιτυχῆς προσπάθεια φορέων ὅπως τὸ Πανεπιστήμιο καὶ τὸ δίκτυο τῶν ἑλληνικῶν προξενείων στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία νὰ μεταλαμπαδεύσουν τὴν ἀλυτρωτικὴ-ἐλλαδικὴ ἐκδοχὴ καὶ νὰ ἐπιβάλλουν τὸ Βασίλειο καὶ τὴν πρωτεύουσά του ὡς ἐθνικὸ κέντρο, ἐμφανίζεται ἐδῶ ὡς ἀνταπόκριση στοὺς μύχιους πόθους τοῦ Πανελληνίου, καὶ πάντως, ὡς ὑποχρέωση ἀπέναντι στὴν Ἱστορία). Δὲν πρόκειται βέβαια γιὰ τοπικιστικὸ ἀνταγωνισμὸ μεταξὺ δύο πόλεων. Πρόκειται γιὰ ἐπιλογή ἀνάμεσα σὲ δύο πολιτικὰ προγράμματα ἀλλὰ καὶ ἀνάμεσα σὲ δύο «φαντασιακὲς κοινότητες». Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ γίνει λόγος γιὰ τὶς διαφορετικὲς ἐκδοχὲς τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνικισμοῦ: Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀμφισβητήσεις τῆς Μεγάλῃς Ἰδέας ποὺ προβλήθηκαν ἀπὸ πολὺ νωρὶς ἀπὸ ὁπαδοὺς τοῦ ἀστικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ —καὶ οἱ ὁποῖες εἶναι ἀπλῶς διαφωνίες στὴν τακτικὴ καὶ τὶς προτεραιότητες καὶ τίποτα παραπάνω—, ὑπῆρξαν καὶ ἄλλες ἐναλλακτικὲς προτάσεις ποὺ διατυπώθηκαν εὐθέως ἀπὸ στοχαστὲς ποὺ κατατάσσονται στὸ τρίτο στάδιο τῆς ἐξέλιξης τῆς νεοελληνικῆς ἐθνικιστικῆς ἰδεολογίας (στὸ ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας), στοχαστὲς τῆς «γενιᾶς τοῦ 1897»²⁴. Προτάσεις ὅπως αὐτὲς ποὺ διατύπωσαν —κατὰ καιροὺς, μὲ διακυμάνσεις, κι ὄχι πάντα πολὺ ξεκάθαρα— ὁ Ἴων Δραγούμης²⁵,

23. Βλ. Π. Κιτρομηλίδης, «Τὸ ἑλληνικὸ κράτος ὡς ἐθνικὸ κέντρο», στὸ *Ἑλληνισμός - Ἑλληνικότητα*, ἐπιμ. Δ. Γ. Τσαούσης, Ἀθήνα 1983, σ. 143-164.

24. Ὁ ὅρος («γενιᾶ τοῦ 1897») καὶ ἡ περιοδολόγησή ἀπὸ: Γ. Β. Λεονταρίτης, «Ἑθνικισμός καὶ Διεθνισμός: Πολιτικὴ Ἰδεολογία», στὸ *Ἑλληνισμός - Ἑλληνικότητα*, ὁ.π., σ. 27-35 (ἰδ. σ. 28).

25. Κ. Βεργόπουλος, *Ἑθνισμός καὶ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη*, Ἀθήνα, Ἐξάντας, 1978, σ. 114.

ὁ Ἀθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης²⁶, ἢ ὁ Κ. Σ. Σοκόλης²⁷, δίνουν ἓνα πολὺ διαφορετικὸ νόημα στὸν ὄρο «ἐλληνικὸς ἐθνικισμὸς» ἀπ' αὐτὸ τοῦ τοῦ δίνει ἢ ἀλυτρωτικὴ λογικὴ. Προτάσεις γιὰ τὴν ἴδρυση τῆς «Ἀνατολικῆς Ὁμοσπονδίας» (Δραγούμης), μιᾶς νέας μεγάλης πολυεθνικῆς λαϊκῆς (Αὐτοκρατορίας) (Σοκόλης), ὑποσκάπτουν ἐκ θεμελίων τὴ Μεγάλη Ίδέα γιὰ τὴν ὁποία ἀγωνίζεται ὁ Πολίτης. Τὸ πόσο διαφορετικὲς, ἀσύμπτωτες καὶ ἀλληλοαποκλειόμενες εἶναι οἱ δύο ἐκδοχές, οἱ δύο συλλήψεις, οἱ δύο, σὲ τελευταία ἀνάλυση, (imagined communities), μᾶς τὸ δείχνει ἐναργέστατα ὁ Σοκόλης: Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821, ἔλεγε ὁ Σοκόλης, εἶναι ἐπανάσταση τῶν χριστιανῶν ἐν γένει ἢ μᾶλλον «τῶν ἐλλήνων, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ἣν ἔχει πλέον ἢ λέξις σημαίνουσα τοὺς ὀρθοδόξους ἐν γένει τῆς Ἀνατολῆς» κατὰ τῶν Μωαμεθανῶν. «Οὐδαμῶς δὲ τὴν ἀποκλειστικῶς καὶ κυρίως Ἑλλήνων φυλὴν». Ὅμως, στὴν πορεία της, ἡ Ἐπανάσταση μετεξελίχθη καὶ «ἐξέπεσεν ἀπροόπτως εἰς ἀπλοῦν φυλετικὸν ἀγῶνα». Αὐτὸ ἐσήμαινε γιὰ τὸν Σοκόλη, ὅτι «ἡ ἰδέα τῆς Αὐτοκρατορίας ἐθάπτετο»: «ἡ ἐλληνικὴ πατρίς ἔθαπτε τὴν Αὐτοκρατορίαν». Κι ὅμως, τονίζει ὁ Σοκόλης, «ἡ πατρίς δὲν εἶναι συμπλήρωμα τοῦ πίστεως, ἀλλ' ἀντίθετον»²⁸.

Πρόκειται γιὰ πολὺ διαφορετικὲς συλλήψεις ἀπὸ αὐτὴν γιὰ τὴν ὁποία ὀμιλεῖ ὁ Πολίτης. Τόσο αὐτές, ὅσο καὶ ἡ ἄλλη σύλληψη, αὐτὴ τῆς Ὁρθόδοξης Οἰκουμένης, ὅπως ἐκφράζεται ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο —πρόκειται γιὰ «φαντασιακὲς κοινότητες» πολὺ συγγενικὲς μεταξύ τους, ἰδίως ὅταν ἀντιπαρατεθοῦν πρὸς ἐκείνη τοῦ ἐλλαδικοῦ ἀλυτρωτικοῦ μεγαλοϊδεατισμοῦ—ἔχουν ὡς συμβολικὸ καὶ οὐσιαστικὸ κέντρο τους τὴν Κωνσταντινούπολη. Αὐτῶν σύμβολο καὶ κέντρο ἦταν ἡ Ἁγία Σοφία. Καὶ μιὰ καὶ μιλήσαμε γιὰ τὴν Ὁρθόδοξη κοινότητα ἄς ἐπανεέλθουμε γιὰ λίγο στὴν παρατήρησή μας γιὰ τὴν ἀπουσία τοῦ κλήρου ἀπὸ τὸ «Λόγον»²⁹. Καὶ γι' αὐτὴν πρέπει νὰ σημειώσουμε πὼς δὲν ὀφείλεται σὲ ἀπλὸ ἀντικληρικὸ —βολταιρικὸ— θὰ τό ἔλεγε κάποιος— πνεῦμα πρόκειται γιὰ κάτι πιὸ σοβαρό. Τὸ 1908 ποῦ ὁ Πολίτης ἐκφωνεῖ τὸ «Λόγον» του στοὺς Ἀθηναίους, ἡγεῖται τοῦ Φαναρίου ὁ Πατριάρχης Ἰωακείμ Γ', τοῦ ὁποίου ἡ ἀντίθεση στὰ ἀλυτρωτικὰ σχέδια τῶν ἐξ Ἑλλάδος εἶναι πολὺ γνωστὴ ἀλλὰ καὶ πολὺ χαρακτηριστικὴ. «Ὁ Ἰωακείμ Γ', ζηλωτὴς τῶν προνομίων τοῦ γένους καὶ θιασώτης τῆς ἀνεύρεσης στὴ βάση αὐτὴ ἐνὸς σχήματος ἐπιβίωσης τοῦ ἐλληνισμοῦ σὲ ἓνα πολυεθνικὸ ὀθωμανικὸ κράτος, ἀποτελοῦσε τὸν τελευταῖο μεγάλο ἐκφραστὴ τῆς ἐθναρχικῆς παράδοσης τῆς Ὁρθόδοξης ἐκκλησί-

26. Βλ. Α. J. Panayotopoulos, «The Great Idea and the Vision of Eastern Federation: à propos of the views of I. Dragoumis and A. Souliotis - Nikolaidis», *Balkan Studies*, τ. 21, ἀρ. 2 (1980), σ. 331-365.

27. Κ. Σ. Σοκόλης, *Αὐτοκρατορία*, Ἀθήνα 1916.

28. Ἀπὸ: Κ. Βεργόπουλος, 1978, σ. 117.

29. Αὐτόθι, σ. 22.

ας»³⁰. Ὑπενθυμίζουμε σ' αὐτὰ τὰ συμφραζόμενα τὴν παρατήρηση τοῦ Κ. Σ. Σοκόλη: «ἡ πατρίς δὲν εἶναι συμπλήρωμα τοῦ πίσιτις, ἀλλ' ἀντίθετον». Ἴσως ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ στάση τοῦ ἀγορητῆ τοῦ «Λόγου» τοῦ 1908.

Ἡ ἀνάγνωση τῶν δύο κειμένων τοῦ Ν. Πολίτη φέρνει στὸ νοῦ μιὰ φράση τοῦ Ernest Renan, τὴν ὁποία ὁ Β. Anderson παραθέτει θεωρώντας πῶς ἀναφέρεται ἀκριβῶς στοὺς ἐννοιολογικοὺς μηχανισμοὺς τῆς «φαντασιακῆς» δημιουργίας μιᾶς ἐθνικῆς κοινότητας: «Or l'essence d'une nation est que tous les individus aient beaucoup de choses en commun, et aussi que tous aient oublié bien des choses»³¹.

Τέτοιες «παραλείψεις» καὶ «ἀφαιρέσεις», λεπτομέρειες ποὺ ἔχουν «ξεχαστεῖ», συναντοῦμε πολλὲς στὰ δύο κείμενα γιὰ τὰ ὁποῖα συζητοῦμε. Ἄς δοῦμε μερικὲς ἀπὸ τὸ «Λόγο».

Ὁ Παρθενὼν καὶ ἡ Ἁγία Σοφία ἀντιμετωπίζονται ὡς ἔργα τέχνης καὶ ἐντάσσονται στὸ συμβολικὸ σύστημα τῆς ἐθνικῆς μυθολογίας, στερημένα ἀπὸ κάθε ἄλλο συμβολισμὸ ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν, ἀλλὰ ὁ ὁποῖος³² θὰ ἦταν ἀσυμβίβαστος μὲ τίς ἀπαιτήσεις αὐτῆς τῆς μυθολογίας. Ἔτσι «διαφεύγει» στὸν ἀγορητῆ ὅτι ἡ Ἁγία Σοφία δὲν ἦταν σύμβολο τοῦ «Ὁρθοδόξου Χριστιανικοῦ Ἑλληνισμοῦ» τοῦ Γεωργίου τοῦ Α', ἀλλὰ ἦταν σύμβολο τοῦ Ὁρθοδόξου Χριστιανισμοῦ, ἢ, πῶς εἶχε χτιστεῖ ἀπὸ αὐτοκράτορα ποὺ δὲν εἶχε καθόλου ἐλληνικὲς «aspirations et espérances», ἀλλὰ, κάθε ἄλλο, εἶχε οἰκουμενικὲς καὶ ρωμαϊκότερες «aspirations». Κι ἂν κάτι συμβόλιζε ἡ Ἁγία Σοφία τὸ 1908, αὐτὸ ἦταν ἡ Οἰκουμενικὴ Ὁρθοδοξία, τῆς ὁποίας κατὰ κόσμον κεφαλὴ ἦταν ὁ Ἰωακείμ Γ'. Τὸ ὅτι ἡ Ἁγία Σοφία ἔγινε, μὲ διάφορους μετασχηματισμοὺς τοῦ Συμβολικοῦ κόσμου ποὺ ἔλαβαν χώρα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰώνα, σύμβολο τῶν ἀλυστρωτικῶν βλέψεων ἐνὸς ἐθνικοῦ κράτους, τῆς Μεγάλης Ἰδέας, αὐτὸ πρέπει νὰ προσγραφεῖ στὸν ἐπιτυχημένο προσεταιρισμὸ τόσο τῆς Ἁγίας Σοφίας, ὅσο καὶ ἐνὸς ὀλόκληρου συμβολικοῦ ἐξοπλισμοῦ τῆς Ὁρθόδοξης καὶ τῆς Βυζαντινῆς «φαντασιακῆς κοινότητος» ἐκ μέρους τοῦ ἐλληνικοῦ ἀλυστρωτικοῦ ἐθνικισμοῦ (χάρη ἀκριβῶς στὴν ἐργασία διανοουμένων ὅπως π.χ. ὁ ἰδρυτῆς

30. Π. Κιτρομηλίδης, «Τὸ τέλος τῆς Ἐθναρχικῆς παράδοσης. Μαρτυρίες ἀπὸ ἀνέκδοτες ἐπιστολὲς τοῦ Χρυσοστόμου Σμύρνης πρὸς τὸν Ἰωνα Δραγοῦμη», *Ἄμητός στή μνήμη Φώτη Ἀποστολόπουλου*, Ἀθήνα 1984, σ. 503. Βλ. ἐπίσης R. M. Kitromilides, «Imagined Communities' and the Origins...», ὁ.π. (σημ. 10), σ. 181-182 τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἐπίσημη καταδίκη τοῦ «φυλετισμοῦ» (βλέπε: ἐθνικισμοῦ) ἀπὸ τὴ Σύνοδο τῶν τεσσάρων Ὁρθοδόξων Πατριαρχῶν τὸ 1872.

31. Καὶ συνεχίζει: «tout citoyen Français doit avoir oublié la Saint Barthélemy, les massacres du Midi au XIIIe siècle. Il n'y a pas en France dix familles qui puissent fournir la preuve d'une origine franque...». Ernest Renan, «Qu'est-ce qu'une nation», *Oeuvres Complètes*, 1, σ. 892. Ἀναφέρεται τοῦ Anderson 1983, σ. 15.

τῆς Λαογραφίας) και τὴν «ἐγκοσμιοποίηση» και «ἐθνικοποίηση» μιᾶς παράδοσης πού ἀνήκε σὲ τελείως διαφορετικὴ σφαίρα. Ἐδῶ εἶναι ὁ χῶρος νὰ προσθέσουμε μιὰ μικρὴ λεπτομέρεια, πολὺ χαρακτηριστικὴ ὅμως τῶν ἐπιλογῶν τοῦ Ν. Πολίτη και τῆς στάσης του ἀπέναντι στὶς δύο «imagined communities» πού θέλει νὰ συζευξέι στὸ «Λόγο» του ἀλλὰ και στὶς «Croyances...» τοῦ 1918. Τὸ 1883 ὁ Ν. Γ. Πολίτης συνέταξε μιὰ ἔκθεση πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο τῆς Παιδείας ὡς ἑκτακτος ἐπιθεωρητῆς τῶν δημοτικῶν σχολείων τοῦ Βόλου. Ἐκεῖ ἀναφέρει, μεταξύ ἄλλων: «Ἡ τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας διδασκαλία περιορίζεται εἰς ἀποστήθισιν παραγράφων τινῶν τῆς κατὰ τὸν Ἰρβιγκ συνόψεως τῆς παλαιᾶς ἐλληνικῆς ἱστορίας... περὶ μορφώσεως ἐθνικοῦ φρονήματος, περὶ ἀναπτύξεως γενναίων αἰσθημάτων οὐδεὶς λόγος... Ἐπιβλαβεστάτην δὲ και ὀλεθριωτάτην ὑπολαμβάνω και τὴν καταφόρτωσιν τῶν παιδῶν διὰ τῶν ἱερῶν καλουμένων μαθημάτων... Εἶναι ἄγνωστα εἰς τοὺς παῖδας τὰ ὀνόματα αὐτῶν τῶν δημοτικῶν ἐθνικῶν ἡρώων, ὑποχρεοῦνται ὅμως νὰ γινώσκωσι ἀκριβῶς τὰνδραγαθήματα τῶν Ἑβραίων ἡρώων... Δὲν διδάσκονται οἱ ἄθλοι τοῦ Ἡρακλέους και τοῦ Θησέως, ὡς μῦθοι, λαμπρυθέντες ὑπὸ τῆς ἐξόχου τῶν προγόνων ποιήσεως και τῆς καλλιτεχνίας, και διδάσκονται οἱ ἄθλοι τοῦ Σαμψῶν, και αἱ γνωστόταται εἰς τοὺς παῖδας ἐκ τῶν παραμυθίων τρεῖς χρυσαὶ τρίχες τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ ὡς ἱστορικὰ γεγονότα»³². «Ὅταν ἔχει κανεὶς ὑπόψη του τὴ σημασία πού εἶχε ἡ —κατὰ τὸ 18ο και 19ο αἰ.— ἀπόρριψη τῆς κοινῆς Χριστιανικῆς ταυτότητας τῶν Ὀρθόδοξων λαῶν, ἡ ὁποία ἐκαλλιεργεῖτο ἀπὸ τὴ χρονολογικὴ παράδοση πού παρούσαζε τὴν Ἱστορία ξεκινώντας ἀπὸ τὴ Γένεση και τὴν Παλαιὰ Διαθήκη, μέσω ἀκριβῶς τῆς ἀντικατάστασης αὐτῆς τῆς ἱστοριογραφικῆς παράδοσης ἀπὸ μιὰ καινούρια παρουσίαση τοῦ παρελθόντος ὑπὸ τὸ πρίσμα τοῦ κάθε ξεχωριστοῦ ἔθνους, κατανοεῖ πλήρως τὴ σημασία και τὶς συνεπαγωγές τῆς ὑπόδειξης τοῦ Ν. Γ. Πολίτη στὴν παραπάνω ἔκθεση.

Τελειώνοντας θὰ ἐκθέσουμε κάποιες σκέψεις πάνω στὸ ἐρώτημα ὡς πρὸς τὸ τί ἐπέτρεπε τὴ νομιμοποίηση τέτοιων συμβολικῶν μεταπλάσεων και τί τὶς ἔκανε πειστικές. Ἀνάμεσα σὲ ἄλλες πιθανές ἐξηγήσεις θὰ ξεχωρίσουμε ἐδῶ δύο.

Ἡ μία εἶναι ἡ κυρίαρχη θέση πού εἶχε ἡ ἐλληνικὴ ἐθνότητα («ethnie») μέσα στὰ πλαίσια τόσο τῆς ὑπερεθνικῆς Αὐτοκρατορίας —κατὰ τοὺς τελευταίους της αἰῶνες—, ὅσο και τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, ὀφειλόμενη, ἴσως περισσότερο ἀπ' ὅποιαδήποτε ἄλλη αἰτία, στὴν κυριαρχία τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας.

Γιὰ μιὰ δευτέρα —ἀλλὰ ὄχι ἄσχετη μὲ τὴν πρώτη— ἐξήγηση θὰ ἐπιστρατεύσουμε πάλι τὴν ἔννοια τῆς «imagined community» και πὸ συγκεκριμένα τὴν ἰδιότητά της νὰ εἶναι πεπερασμένη-περιορισμένη («limited») ³³. Καὶ ὄχι μόνο τὸ

32. Ἀπὸ: Χριστίνα Κουλοῦρη, *Ἱστορία και Γεωγραφία στὰ Ἑλληνικὰ Σχολεῖα (1834-1914)*, Ἀθήνα 1988, σ. 272-273.

33. Βλ. B. Anderson, 1983, σ. 16: «The nation is imagined as limited because even the largest of

ἔθνος, ἀλλὰ καὶ ὅλες οἱ ἄλλες «imagined communities», ἢ τουλάχιστον οἱ τρεῖς πού θά μᾶς ἀπασχολήσουν ἀμέσως παρακάτω, εἶναι πεπερασμένες, περιορισμένες, μὲ τὴν ἔννοια ἀκριβῶς πού δίνει ὁ Anderson. Ποιὲς εἶναι αὐτὲς οἱ τρεῖς κοινότητες; Θὰ προσφύγουμε σὲ ἓνα παράδειγμα —πολὺ χαρακτηριστικὸ αὐτῶν γιὰ τὰ ὁποῖα μιλήσαμε σ' αὐτὴ τὴν ἀπόπειρα—: Θὰ ξανασχοληθοῦμε μὲ τὸν τελευταῖο στίχο τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, τὸ «πάλι δικὰ μας θά 'ναι».

Εἶπαμε παραπάνω ὅτι ἡ ἐκδοχὴ «πάλι δικὰ μας θά 'ναι» ἀποδίδει τὴν Ἀγία Σοφία στὴν «φανταστικὴ κοινότητα» τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ὅπως τὸ συλλαμβάνει ὁ Ν. Πολίτης. Εἶπαμε ἐπίσης πῶς μὲ τὴν ἐκδοχὴ «πάλι δικὰ Σου θά 'ναι» ἢ «δικὰ Σου εἶναι» ἡ κυριότητα τῆς Ἀγίας Σοφίας ἀποδίδεται στὴ «φανταστικὴ κοινότητα» τῆς Ὀρθοδοξίας. Ὑπάρχει ἀκόμα μιὰ τρίτη «imagined community» στὰ ἴδια συμφραζόμενα, τῆς ὁποίας ἡ φανταστικὴ σύλληψη ἀποδίδεται ἐναργῶς ἀπὸ κάποιους στίχους τοῦ Βρετανοῦ φιλέλληνα Ronald Burrows: Ὁ Burrows συγκινήθηκε τόσο ἀπὸ τὴν κατάληψη τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες τὸ 1912 (στὴν ὁποία πίστευε πῶς ἀναφερόταν τὸ ἐν λόγω τραγούδι, ξεγελασμένος ἀπὸ τὸ «πήραν τὴν Πόλη πῆραν τὴ, πῆραν τὴ Σαλονίκη») ὅπου ὁ Burrows ἐξέλαβε τὸ «Πόλη» μὲ μικρὸ -π-), ὥστε ἔγραψε ἓνα παιάνα γιὰ τὴν ἑλληνικὴ «φυλὴ» τῆς Εὐρώπης:

«We too of the younger North
Claim that Hellas brought us forth,
Made us all we boast to be,
In our islands of the free,
We who are of Byron's kin,
We who fought at Navarin.
Salonika, Salonika!
After centuries of wrong
Cometh true the ancient song.
Lady! Stay thee from thy moan!
Once again she is our own!³⁴

Ὁ Βρετανὸς Burrows δίνει τὸ στίγμα ἑνὸς φιλέλληνα πού, ὅταν οἱ Ἕλληνες παίρνουν τὴ Θεσσαλονίκη, ἀναφωνεῖ «She is our own!», ἀλλὰ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι Βρετανός: «We too of the younger North». Μποροῦμε νὰ τὸν θεωρήσουμε μέλος μιᾶς ιδεολογικῆς προσδιοριζόμενης καὶ συλλαμβανόμενης («ἑλληνικῆς» ἢ φιλελληνικῆς «imagined community»), μὲ τὴν ἴδια περίπου ἔννοια πού ἦταν «Γάλλος» ὁ Ἀγγλοαμερικανὸς Thomas Paine κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Γαλλικῆς

---

them, encompassing perhaps a billion human beings, has finite, if elastic boundaries, beyond which lie other nations. No nation imagines itself coterminous with mankind. The most messianic nationalists do not dream of a day when all the members of the human race will join their nation in the way that it was possible, in certain epochs, for, say, Christians to dream of a wholly Christian Planet».

34. M. Herzfeld, 1982, σ. 136.

Ἐπανάστασης³⁵ ἢ ἀπλῶς μιᾶς πανευρωπαϊκῆς «κοινότητας» ποῦ θεωρεῖ τὴν ἐλληνικὴ «φυλὴ» ὡς μέλος τῆς. Ὅπως κι ἂν ὀρίσουμε αὐτὴ τὴν κοινότητα, πρόκειται γιὰ μιὰ τρίτη, διαφορετικὴ ἀπὸ τὶς δύο προαναφερθεῖσες. Καὶ οἱ τρεῖς ὁμως μποροῦν νὰ θεωροῦν τὴν Ἁγία Σοφία (ἢ τὴ Θεσσαλονίκη, ἀδιάφορο ἐδῶ γιὰ μᾶς) ὡς «δική τους». Γιὰ νὰ ἐξηγήσουμε αὐτὴ τὴν ἀλληλεπικάλυψη θὰ βοηθηθοῦμε πολὺ ἀπὸ τὴ διευκρίνιση τοῦ Anderson σχετικὰ μὲ τὸ περιορισμένο-πεπερασμένο τῆς «imagined community». Ἡ σύγχυση καὶ ἀλληλεπικάλυψη τῶν τριῶν κοινοτήτων γίνεται δυνατὴ χάρις στὸν περιορισμένο χαρακτήρα τους, καὶ στὸ γεγονός ὅτι καὶ ἀπὸ τὶς τρεῖς ἀποκλείονται οἱ Τοῦρκοι· οἱ Τοῦρκοι βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὸ ὄριο —μὲ κοινωνιολογικὴ ὀρολογία οἱ Τοῦρκοι εἶναι «ἔξω-ὀμάδα» (out-group). Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι ὑπῆρχε —ὡς σύλληψη πάντα— μιὰ φαντασιακὴ κοινότητα χωρὶς ὄριο, ποῦ νὰ περιλάμβανε ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα, τότε ἡ ἔννοια «πάλι δικὰ μας» δὲν θὰ εἶχε νόημα, ἀφοῦ εἴτε ἡ Ἁγία Σοφία καὶ ἡ Πόλη ἀνῆκαν στοὺς Τοῦρκους εἴτε στοὺς Ἕλληνες, εἴτε στὸ Ἰσλάμ εἴτε στὴ Χριστιανοσύνη, πάντως θὰ βρισκόταν μέσα στὰ ὅρια τῆς «δικῆς μας» «imagined community» καὶ συνεπῶς ἡ ἀνακατάληψή τῆς, τὸ «πάλι δικὰ μας θὰ ἴναι» δὲν θὰ εἶχε νόημα γιὰ κανέναν. Ὅμως, στὴν προκειμένη περίπτωσι, κοινὸ χαρακτηριστικὸ καὶ τῶν τριῶν εἶναι ὅτι, ἂν καὶ δὲν ταυτίζονται μεταξύ τους, πάντως ὅλους τους ἀποκλείουν τοὺς Τοῦρκους, καὶ ἔτσι ἡ ἀφαίρεση τῆς Ἁγίας Σοφίας ἀπὸ ἐκείνους θὰ ἐντάξει τὸ ἀντικείμενο τῆς κατάληψης σὲ κάθε μιὰ ἀπ' αὐτές. Δὲν θὰ συνέβαινε τὸ ἴδιο ὁμως ἂν εἶχε υἱοθετηθεῖ ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Fauriel («δικὰ Σου»): τότε ἡ ἐκπλήρωση τῆς προφητείας θὰ σήμαινε τὴν ἐπαναφορὰ τοῦ ναοῦ καὶ τῶν ἱερῶν σκευῶν τοῦ ἐντὸς τῶν ὀρίων τῆς «imagined community» τῆς Ὁρθοδοξίας, πράγμα ὁμως ποῦ θὰ μποροῦσε νὰ συμβαίνει κάλλιστα μέσα στὸ Ὄθωμανικὸ Κράτος, μὲ τὸν Πατριάρχη ὑπῆκοο τοῦ Σουλτάνου.

Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀκόμη παράδειγμα τῶν ἐννοιολογικῶν μεταπλάσεων στὶς ὁποῖες μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει ἡ φαντασιακὴ σύλληψη κοινοτήτων, ἐθνικῶν ἢ ἄλλων.

35. Βλ. Anthony D. Smith, 1986, σ. 136.

Ἴχνογράφημα Ἀ. Ἰατριδῆ (Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο)